

<https://doi.org/10.31874/2309-1606-2018-22-1-115-133>
УДК: 141.7:316.42+371.485

Віктор ЗІНЧЕНКО

ЕКЗИСТЕНЦІЙНО-ДІАЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ: ОСВІТНЬО-ВИХОВНА ТА СОЦІАЛЬНО- ДУХОВНА КОМУНІКАЦІЯ У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Анотація

Екзистенційно-діалогічна філософія освіти, представлена насамперед О.Больновом (сучасний «оптимістичний», «позитивний екзистенціалізм»), вбачає сенс і засновки педагогічних відносин у міжособистісних зв'язках, у взаємозв'язку Я і Ти. У своїх висхідних філософських позиціях вона спирається на «філософію життя» і, головним чином, — на екзистенціалізм як у класичному, так і в «оптимістичному» його варіанті.

Прихильники цього напрямку прагнуть відкинути технократичні концепції, які підміняють процес виховання маніпулюванням особою. Виходячи з тези про неповторність, унікальність особистості, що розкривається в граничних ситуаціях, прихильники цього підходу не визнають цілком домінуючої ролі соціального середовища у формуванні людини. Середовище, на їхню думку, може лише завдати колосального збитку її етичному самозростанню, оскільки соціальні інститути націлені на уніфікацію особистості та її поведінки. Етичне ж виховання, навпаки, покликане розкрити індивідуальні якості і здібності особистості, що сприятиме збереженню моральнісної сутності особистості у процесах набуття знань, розвитку інтелекту та в системі освіти. У формуванні унікальної особистості послідовники ірраціоналізму вбачають перешкоду тоталітарним виявам та небезпекам. На їхню думку, формування неповторної, унікальної особистості є не що інше, як процес саморозвитку і самовиховання, який припускає подолання у поведінці людини «масовізаційних» тенденцій, бо справжнє виховання і освіта не можуть мати своїм об'єктом виключно маси. Завдання освіти і виховання вони вбачають у тому, щоб відвести унікальну особистість від масового, «колективістського суспільства» як джерела «несправжнього буття». Але замикання процесу освіти/виховання на окремому суб'єкті, ізоляція його від соціальних зв'язків і відносин різко обмежує реальні можливості формування активної особистості, хоча прихильники такого підходу проголошують це однією з головних цілей виховання. Крім того, самоізоляція особистості посилює її відчуженість у світі, робить її усе більш беззахисною перед лицем антигуманних тенденцій глобального суспільства.

Ключові слова: філософія освіти, чесноти, суспільний розвиток, демократія, глобалізація, цінності, справедливість, виховання, педагогіка, екзистенція.

Екзистенційно-діалогічна філософія освіти, представлена насамперед М.Бубером (класичний етап) і О.Больновом (сучасний «*оптимістичний*», «*позитивний екзистенціалізм*»), вбачає сенс і засновки педагогічних відносин у міжособистісних зв'язках, у взаємозв'язку Я і Ти. У своїх висхідних філософських позиціях вона спирається на «філософію життя» і головним чином – на екзистенціалізм як у класичному, так і в «оптимістичному» його варіанті, створеному у ФРН О.Ф.Больновом.

Прихильники цього напрямку прагнуть відкинути технократичні концепції, які підмінюють процес виховання маніпулюванням особою. Виходячи з тези про неповторність, унікальність особистості, що розкривається в граничних ситуаціях, прихильники цього підходу не визнають цілком домінуючої ролі соціального середовища у формуванні людини. Середовище, на їхню думку, може лише завдати колосального збитку її етичному самозростанню, оскільки соціальні інститути націлені на уніфікацію особистості та її поведінки. Етичне ж виховання, навпаки, покликане розкрити індивідуальні якості і здібності особистості, що сприятиме збереженню моральнісної сутності особистості у процесах набуття знань, розвитку інтелекту та в системі освіти (Vollnow, 1982: 41). У формуванні унікальної особистості послідовники ірраціоналізму бачать перешкоду тоталітарним виявам та небезпекам. На їхню думку, формування неповторної, унікальної особистості є не що інше, як процес саморозвитку і самовиховання, який припускає подолання у поведінці людини «масовізаційних» тенденцій, бо справжні виховання і освіта не можуть мати своїм об'єктом виключно маси. Завдання освіти і виховання вони вбачають у тому, щоб відвести унікальну особистість від масового, «колективістського суспільства» як джерела «несправжнього буття». Але замикання процесу освіти/виховання на окремому суб'єкті, ізоляція його від соціальних зв'язків і відносин різко обмежує реальні можливості формування активної особистості, хоча прихильники такого підходу проголошують це однією з головних цілей виховання. Крім того, самоізоляція особистості посилює її відчуженість у світі, робить її усе більш беззахисною перед лицем антигуманних тенденцій суспільства.

Ця обставина спонукала деяких представників екзистенціалізму модернізувати його доктрину в галузі освіти і виховання, щоб зберегти до неї довіру, а головне – пристосувати її до сучасних умов суспільного розвитку і потреб неоіндустріального/постіндустріального суспільства, створити шляхом виховання соціально активну людину з новою ціннісною орієнтацією (Göbler, Lessing, 1983: 52). Так, у ФРН виник один з

варіантів «позитивного екзистенціалізму» (і, зокрема, у філософії освіти і педагогіці) О.Ф. Больнова, ядром якого є його концепція етичного.

Враховуючи зміни, що відбулися в світі, починаючи з другої половини ХХ ст., деякі послідовники екзистенціалізму спробували реформувати його з тим, щоб знайти більш гнучкі засоби впливу на особистість, підвищення її суспільної активності. Так, починаючи з 1950-60-х років у європейських країнах та США виникли різні варіанти «реформованого екзистенціалізму», серед яких значне місце займає «позитивний екзистенціалізм» у контексті філософії освіти та суспільствознавства німецького філософа О.Ф. Больнова. Зasadничим ядром його вчення є концепція етичного виховання.

О.Ф. Больнов переконаний у тому, що тільки екзистенціалізм надає людині можливість осмислити своє призначення у світі, прийти до справжнього буття. Але при цьому він вважає за необхідне істотно змінити його доктрину, намагаючись знайти за допомогою її основоположних принципів шляхи вирішення одного з найважливіших завдань культури післявоєнної Німеччини (ФРН), що встала перед прогресивними діячами, – денацифікації свідомості німецького народу, виховання таких ідеалів, які допомогли б утвердити довіру людей до нових форм життя (Див.: Зінченко, 2016), що прийшли на зміну фашизму. «Якою б важкою і навіть жахливою не була нова дійсність, але це була все ж таки дійсність; це все ж таки знов було дійсне життя, що звичайно пробиває собі дорогу крізь усі втрати» (Vollnow, 1965: 5). Прагнучи встановити достовірні людські відносини між людьми, виховати нові ідеали, він має на увазі зміцнення суспільного устрою та моделі громадського порядку, що склалися після другої світової війни у ФРН та Західній Європі. Проте не можна й применшувати значення самої ідеї, котра обстоюється Больновом, – про необхідність запобігти *розпаду етичних засад суспільства, про захист загальнолюдських цінностей*.

У своїх бесідах з молодими філософами з Бохумського університету Больнов відзначив, що з перших кроків його наукової діяльності його більш за все цікавили проблеми історії педагогіки і психології, і тоді ж він приступив до розробки моделі філософії освіти та філософської педагогіки. Він є автором понад 30 монографій, 250 статей, значна частина яких присвячена цим проблемам. Він дуже відомий й за межами ФРН – зокрема, у Франції, у Великій Британії, США, Латинській Америці, Японії (де особливо багато перекладено його праць). Японський філософ і педагог Т. Моріта писав, що «завдяки зв'язкам з Больновом в Японії покращало розуміння двох культур... у Японії є цілий ряд його послідовників» (Morita, 1983: 627). Кажучи про свою філософську позицію, Больнов підкреслює, що з самого початку його хвилювала проблема

подолання і розвитку екзистенціалізму, котра вилилася у прагнення знайти нові умови, необхідні для розумного людського життя і для виховання нових чеснот, які змінюють відношення людини до світу (Sintschenko, 2017: 189-190).

Як і багато інших прогресивних західнонімецьких діячів, Больнов ставив перед собою завдання з урахуванням умов післявоєнного розвитку західноєвропейських країн, перш за все ФРН, розробити способи утвердження у індивіда нової ціннісної орієнтації на протигагу недавньому його придушенню тоталітарною фашистською державою. Проте ця протигагу Больнов шукає не лише суто у боротьбі за гідність людини і нові соціальні умови, а в якихось властивостях природи, що дозволяють «сховатися» від «бурь століття». Не випадково, що саму проблему Больнов позначив як *пошуки «нового притулку»*. Щоправда, пізніше він визнав цей термін дещо невдалим, таким, що викликав досить різні тлумачення (Bollnow, 1982: 42).

Як і представники *класичного екзистенціалізму*, Больнов вважає головною умовою прояву справжньої сутності людини – наявність *ситуації вибору*. Але на відміну від екзистенціалістів він не стверджує, що будь-який вибір є вищою формою людського життя і що характер вибору, його призначення виявляються тільки у кризових ситуаціях. З його точки зору, це – лише момент існування особистості, що характеризується різким загостренням усіх чинників її життя, порушенням її нормальної течії. Тому людина в подібних умовах позбавлена можливості продумати характер своїх вчинків, вона знаходиться у стані крайньої напруги, відчуття безнадійності свого буття, що вимагають від неї постійної рішучості, яка за відсутності для цього реальних умов, як правило, вироджується «у помилкову і фатальну героїзацію, як джерело екзистенціального напруження» (Bollnow, 1979: 48). Такого роду героїзація, вважає Больнов, легко може стати сліпим фанатизмом, якого потребує тоталітарна держава.

Вибір людини, вважає він, повинен бути «ясним», свідомим, з тим щоб людина могла виявити свою активність у конкретній ситуації, яку вона здатна змінити. Лише у цьому випадку вибір стає високою етичною чеснотою, і його сутність виявляється у прагненні людини вийти з кризової ситуації зміцнілою і включитися у нормальне поточне життя. Тільки цим шляхом людина досягає нового ступеня духовної зрілості.

Згідно Больнову, справжній вибір здійснюється не у рамках кризової ситуації, а в умовах повсякденного буття, для характеристики якого він вводить категорію «розташування» («положення»/«становища») (*Lage*), яке в певні моменти загострюється і ставить людину перед необхідністю вибору. Цей вибір, проте, не вимагає рішучих дій, здатних змінити «по-

ложення» (становище) людини у світі. Навпаки, відношення людини до повсякденного буття характеризується *довірою* (ще однією категорією «позитивного екзистенціалізму»), що виражає і фундаментальне відношення її до світу. Отже, розумне людське життя вимагає не рішучості, не героїзму, а довіри. Похідна від неї соціальна поведінка, на його думку, фундує «*буття-у-спокої*», яке він розцінює як «чесноту найвищого рівня» (Bollnow, 1979: 50), бо вона відповідає природі людини. Інакше кажучи, подолання відчуження особистості, її тривоги, страху вимагає, згідно Больнову, виховання спокійної довіри до світу, тобто довіри до умов того громадського порядку, в якому вона живе. Виявляється, не сам по собі світ, його соціальна сутність важливі для становища/положення, світовідчуження особистості, а лише її *позиція у світі*. Цими твердженнями Больнов прагне подолати крайнощі екзистенціалізму: з одного боку, його критичні, бунтарські мотиви, з іншої — його песимізм, положення про невлаштованість, занедбаність і безвихідність особистості у світі.

Для виховання нового світовідчуження людини Больнов вважає за необхідне змінити етичну спрямованість екзистенціалізму, зміст тих фундаментальних чеснот, якими він наділяє екзистенцію (як буттєве існування людини). Саме етика класичного екзистенціалізму, з його точки зору, визначила його нездатність реалізувати задуманий ним план формування активної особистості. Але це не означає, що Больнов взагалі відкидає вказану етику, не визнає важливості цілого ряду її положень, котрі відображали конкретні умови певної епохи. Він високо оцінює такі етичні категорії екзистенціалізму, як *вибір, рішучість і включеність в дію*, які виявляють три різні аспекти його етичної позиції. Особливого значення Больнов надає положенню екзистенціалістів про *абсолютний характер включеності людини у дію*, про те, що її вибір є необумовленим і спирається лише на її власні сили, на прагнення рішуче відмовитися від несправжніх умов існування. Звичайно, у цьому виявляється моральність особистості. Але разом з тим, вважає Больнов, цього недостатньо для розуміння її поведінки, для виховання її активності (Див.: Зінченко, 2015: 161-163). Увага тільки до внутрішнього світу особистості у результаті небезпечна — нерозумінням необхідних реальних умов її дій. А це обертається авантюризмом, безвідповідальністю і кінець кінцем — аморалізмом. Тому теза класичного екзистенціалізму про *абсолютну необумовленість вибору* не може бути покладеною в основу поведінки людини, здатної вивести її із стану недостовірності.

Основу для етичної, достовірно людської поведінки Больнов вбачає у *простих нормах моральності*, які залишаються незмінними, як би не розрізнялися між собою різні етичні системи. Саме відродження простих норм моральності здатне, на його думку, запобігти загрози розпаду

етичних засад. «Одне з перших і необхідних завдань, яке поставила перед нами сучасна ситуація, полягає в усвідомленні простих чеснот, які у всіх етичних і політичних системах складають необхідну підставу та засновку людського життя» (Bollnow, 1979: 19). Це положення Больнова високо цінується багатьма філософами і педагогами Заходу. Німецький філософ Е.Шютц підкреслює важливість для розвитку педагогіки ідеї Больнова про можливість виховання чеснот, які сприяють розвінчанню установки класичного екзистенціалізму (що все ще поділяється певними теоретиками освіти та виховання) про те, що «*ядро особистості*» (її *екзистенція*) не піддається вихованню (Göbler, Lessing, 1983:112).

Завдання виховання екзистенції, вважає Больнов, покликана вирішити *філософська*, або *антропологічна педагогіка*, яка повинна спиратися не тільки на психологію, але й на соціологію та інші науки про людину. І тим самим педагогіка, пише він, «стане всеосяжною педагогічною антропологією» (Bollnow, 1982: 176).

Особливу роль у формуванні особистості Больнов відводить зміні етичної спрямованості екзистенціалізму, змісту тих фундаментальних чеснот, якими він наділяє особу та її *екзистенцію* (існування). Якщо представники класичного екзистенціалізму зводили сутність екзистенції, її етичний аспект до почуттів і настроїв, що мають негативний характер (страх, провина, відчай), то Больнов наділяє екзистенцію такими чеснотами, як *відчуття піднесеності, холоднокровність, довіра, надія і віра у краще майбутнє* (Morita, 1983: 625).

Згідно Больнову, *ці моральні якості відкриває філософія освіти/виховання, а теорія освіти/виховання шукає методи і засоби їхнього формування*. Виховання нових моральних якостей і знань, на думку Больнова, покликане не тільки укріпити етичну природу людини, але і допомогти подолати етичну кризу, забезпечивши статус-кво існуючому ладу. Завдяки цим чеснотам, вважає він, моральний вибір людини стає свідомим і ясным, виступаючи важливою умовою її активного відношення до світу. При усій важливості виховання системи чеснот, поза сумнівом, як складових невід'ємного компоненту моральної структури особистості, необхідно чітко позначити ті чинники, які обумовлюють їхній конкретний зміст, і лише у такому разі чесноти можуть служити важливою установкою у поведінці людини. Основу чеснот Больнов вбачає в антропології, у вроджених потребах людської природи. У вихованні та освіті Больнов вбачає вираження антропологічної потреби людської природи – вродженої схильності індивіда до сприйняття моральних якостей, принципів, норм. Ці чесноти можуть служити керівництвом поведінки людей, і, тим більше – основою для створення людських умов буття, названих Больновом «*новим притулком*» (Bollnow, 1979: 28).

Антропологія надає уявлення про людину, що визначає ті чесноти, які повинні бути в ній сформовані. Проте ця теза у Больнова знає ряд змін. Більше того, він приходить до висновку, що філософська антропологія не в змозі надати *узагальнене поняття людини*, і навіть формулює положення про мінливість уявлень про людину залежно від епохи (Sintschenko, 2017: 190). Але ідея історичного підходу до аналізу поняття особистості не знаходить у нього розгорнутого вирішення. До того ж він заперечує методологічне значення для теорії виховання та освіти самого філософського поняття сутності людини. «Питання про сутність людини взагалі мені здається позбавленим сенсу» (Göbler, Lessing, 1983: 45).

Проте антропологічний підхід до питань виховання залишається для Больнова визначаючим. Він підкреслює, що в педагогіці важливо використовувати емпіричні дані, якщо вона не хоче бути безплідною. Але ці дані потребують певного способу розгляду, який надають антропологія і феноменологія. «Антропологічний спосіб розгляду повинен у педагогіці починатися наново кожного разу, коли отриманий новий результат емпіричних досліджень і потрібно ставити питання, які наслідки витікають з цих даних для загального розуміння людини, особливо для її виховання. У свою чергу, дані емпіричних досліджень носили б некритичний характер, якби вони не потребували ґрунтовного філософсько-феноменологічного роз'яснення» (Göbler, Lessing, 1983: 83). Разом з цим Больнов вважає, що у своєму *вченні про чесноти* педагогіка повинна виходити з герменевтики як єдиного методу тлумачення тих даних, які лежать в їх основі, і визначення смислового значення виховання (Bollnow, 1982: 73).

О.Ф. Больнов, як бачимо, ставить важливе для будь-якої епохи завдання – формування чеснот як складових і необхідного елементу моральної структури особистості. Чесноти, або моральні якості, визначають ціннісну орієнтацію особистості, особливо активність її поведінки, оскільки вони допомагають їй засвоїти суспільні норми моралі, зробити їх частиною свого Я. Поза сумнівом, що у найскладніших ситуаціях, при вирішенні тих або інших проблем життя, людина багато в чому спирається на ті або інші чесноти, які важливо виховати і роз'яснювати їх сенс. Нам уявляється, що самою постановкою цієї нескороминущої за своїм значенням проблеми, спробою надати їй філософське обґрунтування можна пояснити той вплив, яким до цього часу користуються ідеї Больнова серед сучасних філософів і педагогів. Німецький соціолог К. Мочман, стурбований деякими аспектами суспільно-політичного курсу правлячих кіл ФРН, ставить питання про необхідність виходу з кризової ситуації, про збереження демократії, елементарних прав і свобод особистості, формування для цього нової свідомості людей, нових цінностей. І там, пише Мочман, *«де мова йде про основи людського іс-*

нування, про етичну орієнтацію, там потрібно відродити забуті поняття батьків» (Motschmann, 2001: 27), маючи на увазі прості норми моральності. Щоправда, західних (і, зокрема, німецьких) філософів освіти та соціальних філософів приваблює перш за все антропологічний підхід Больнова до сутності чеснот, з якими вони пов'язують можливість відстояти нескороминущі цінності людства у сучасному складному, суперечливому глобалізованому світі. Японський філософ Т. Моріта пише: «Впродовж 30 років Больнов надавав докладний аналіз антропологічних категорій подяки, надії і довіри, вважаючи їх основоположними у структурі особистості. У сучасному і вельми неспокійному світі цей аналіз мені уявляється особливо важливим» (Morita, 1983: 626).

Проте, не зменшуючи важливості висунутого Больновом завдання виховання чеснот, необхідних сучасній людині, в цілому його антропологічний і герменевтичний підхід до сутності чеснот визначив слабкі сторони його концепції виховання. Кінець-кінцем виявляється, що вказані чесноти не тільки не можуть вивести людину за межі нелюдяності, а навпаки, сприяють примиренню її з ними.

Відмітимо, що в тлумаченні питання про чесноти, як і інших проблем етики, Больнов виявляє певну непослідовність. З одного боку, слідуючи антропологічному підходу, він вважає чесноти невід'ємною частиною екзистенції і тому незмінними. З іншого боку, він визнає *мінливість чеснот* залежно від духовних цінностей тієї епохи, які знаходяться в їх основі. Так, він відзначає, що у сучасному світі перехреснюються чесноти лицарських часів, раннього християнства і буржуазні чесноти. Виходячи з цього, Больнов заперечує об'єктивну основу чеснот та етики в цілому і знову підкреслює необхідність виходити в аналізі чеснот з духовного світу, в якому ми живемо, з його уявленнями про цінності, з його розумінням добра та зла. Це позначилося і на змісті тих функцій, які Больнов відводить чеснотам.

Таким категоріям екзистенціалізму як вибір і рішучість Больнов протиставляє категорію *«спокійного існування»*, що включає постійну готовність до дії, спокійну мужність при усіх небезпеках і «ніколи не слабнучу терпимість, здатність до подяки і непохитну надію» (Bollnow, 1979: 37). Ці чесноти, відзначає він, закладені в самому бутті, вони не пов'язані з обставинами життя людей, людина їх не формує і не обирає, вони даровані їй природі як благо, як милість.

Больнов нарікає на те, що буденна етична свідомість рідко розуміє значення цих чеснот, недооцінює сферу їх застосування. Ким же «подаровані» у такому випадку людській природі ці фундаментальні чесноти? З міркувань Больнова можна зробити висновок, що зрештою вони даровані людині Богом, і нерідко він фактично пов'язує їх з релігійною

сутністю людини. Звідси – і певна невизначеність у тлумаченні Больновом цих чеснот; для характеристики виконуваних ними в житті людей функцій він нерідко вдається до найзагальніших фраз.

Так, *чеснота спокою*, викликана довірою до світу, згідно Больнову, допомагає особистості подолати стан безнадійності, піднятися на вищий рівень моральності. Тому він оцінює спокій як чесноту високого порядку. Проте, що ж конкретно має на увазі тут Больнов, яким чином сам по собі спокій звільняє людину від стану безнадійності? Не краще йде справа і з *чеснотою мужності*, яка, з його точки зору, особливо важлива, щоб зробити свідомий вибір, і дозволяє людині зберегти відданість сьогоденню і віру у майбутнє. Але чому людині необхідно зберігати відданість сьогоденню і чому ця відданість вимагає мужності? Відповідей на ці питання ми у Больнова не знаходимо. Він говорить лише про те, що мужність людини пов'язана з її вірою у міцність свого буття, що цю віру потрібно постійно виховувати, але знову-таки не розкриває її об'єктивні засновки.

Услід за спокоєм і мужністю у Больнова постає *чеснота терпимості*, яку людина виявляє до своєї праці, роботи і особливо у відносинах з іншими людьми. По суті, він отожднює терпимість з *людяністю*, пов'язує її зі *скромністю* і спокоєм людини. Нездатність до терпимості розглядається Больновом як один з найбільших пороків сучасного цивілізованого світу. Він вважає, що без постійної, невичерпної терпимості неможливе ніяке виховання, бо все, що трапляється з людиною в житті, вона може винести лише завдяки терпимості. Якість цієї чесноти можна оцінити, якщо порівняти її з протилежним їй станом – з *нетерпимістю*, з *поспихом*. Якщо нетерпимість, по суті, виявляється у *метушні*, «то терпимість завжди пов'язана зі справжньою діяльністю» (Bollnow, 1979: 65). Чеснота терпимості охоплює всі сфери життя, і витoki її вкорінені у релігійній вірі. Можна припустити, що Больнов має на увазі серйозне, вдумливе відношення людини до пошуків рішень, яких вимагає життя. Але терпимість в його ученні має інший сенс, виконує іншу функцію. Больнов пов'язує негативне відношення людини до існуючої дійсності, її незадоволеність тим положенням, в яке вона його поставила, не з реальними умовами людського життя, а головним чином з його характером, з його внутрішніми моральними і психологічними установками. Коротше кажучи, – з людським невмінням терпимо відноситися до світу, до усіх його мінливостей. Звідси постає, що варто лише людині виховати в собі терпиме відношення до світу, до вчинків інших людей, і вона зможе подолати відчуття незадоволеності своїм буттям. Терпимість розцінюється Больновом як добро, бо вона вчить людину спокійно відноситися до буття незалежно від його характеру, сприймати його як необхідність, як те, що є співзвучним часу.

Одна справа – закликати людину не поспішати з реалізацією свого задуму, якщо для цього немає умов, і не впадати при цьому у відчай. У цьому сенсі терпимість виражає певну грань поведінки особистості, уміння розумно оцінювати ситуацію, позбавитися від сліпого фанатизму в своїх думках і вчинках. Виховувати подібну якість, поза сумнівом, важливо.

Інша справа – вимагати терпимо відноситися до всіх мінливостей долі, не шукати виходу зі становища, яке склалося і положення, що створилося. Це означає – закликати людину відмовитися від активної діяльності для зміни умов свого життя, добровільно змиритися з існуючим злом. Інакше кажучи, Больнов відстоює ту морально-психологічну якість, яка вчить людину задовольнятися існуючим станом речей. А оскільки терпимість, як й інші якості, закладена в природі людини, то від неї самої, від її настрою залежить сенс, «звучання» навколишнього світу.

В етиці Больнова терпимість виявляється у поведінці особистості завдяки такій важливій чесноті як *надія*, з якою «власне пов'язана внутрішня можливість терпимості» (Bollnow, 1979: 74). Цій чесноті Больнов відводить особливе місце як вирішальній умові отримання людиною *справжнього життя*. Не випадково він у згаданих вище бесідах з молодими філософами заявив, що книгу «Новий притулок», де ним наданий докладний аналіз цієї чесноти, правильніше було б назвати «Філософія надії». Він також вносить ряд доповнень до розуміння надії.

Больнов не згоден з трактуванням надії, наданим німецьким філософом Е. Блохом, який тлумачить її як довіру людини до себе, як сферу майбутнього (Bloch, 1993: 202), з упевненістю планованого (навіть за рамками мислимого). Больнова не влаштовує, що в надії людина повинна покладатися на саму себе, що Я – ось той конкретний образ, який приймає надія (Bloch, 1987: 411). На його думку, надію взагалі не можна визначити, вона позбавлена будь-якого образу. Сутність надії складає те, що людині (у вигляді носія надії) протистоїть щось інше, якась інша сила. При цьому людина не має уявлення про те, що має відбутися і як це має відбутися, але її Я лише напружує волю і долає те, що знаходиться поза нею. У цих положеннях Больнова відчувається певне містичне на шарування. Звичайно, джерело надії знаходиться не тільки в суб'єкті, його волі, бажанні, але і поза ним. Проте є всі підстави вважати, що Больнов не пов'язує надію з реальними силами, котрі є поза людиною. Він говорить про те, що вона закладена в нездоланності етичної волі людини, тому вона не залежить від будь-яких об'єктивних обставин і тим самим не потребує того або іншого обґрунтування. «Надія як поняття, універсальна надія, не потребує якого-небудь емпіричного під-

твердження» (Bollnow, 1979: 101). Больнов далі визначає надію як внутрішній стан сутності людини, який робить можливим саме її життя, як останню передумову життя і центральний пункт людського буття. Усі ці визначення абстрактні, розпливчасті, вони не можуть дати відповіді на питання, чому надія виявляє сутність людського життя і втілює оптимістичне сприйняття людиною завтрашньої днини.

До етичних основ людського буття Больнов відносить також *чесноту подяки*, яка носить первинний, глибинний характер. Для Больнова уміти бути вдячним — означає виявити *етичне здоров'я*. Він скаржиться, що *буденна етична свідомість* вбачає у подяці лише *чесноту зовнішнього суспільного життя*, і тому вона низько її оцінює. Насправді ж, відзначає він, її значення є дуже високим, оскільки вона вирішує протиріччя між людьми, знімає у них стан тривоги, неспокою, а отже, «робить спільне життя людей в суспільстві спокійним, вільним від тертя й протиріч» (Bollnow, 1979: 112). Таким чином, за своїм призначенням чеснота подяки співзвучна розглянутим вище чеснотам, бо покликана формувати у людини за будь-яких обставин позитивне відношення до світу. Больнов вважає, що сутність людських відносин виявляється відношенням «даруючого — приймаючого». Той, *хто дарує* — виявляє *людяність*. Той, «хто дякує даруючому», виявляє *вірність і довіру*. Насправді Больнов, на нашу думку, дещо підміняє людяність *добродійністю*. За усієї важливості останньої у відносинах між людьми, не можна зводити тільки до неї людяність. Тут багато що залежить від конкретних соціальних умов.

У тлумаченні Больновом сутності відносин «даруючого — приймаючого» є помітним його бажання змінити трактування поняття свободи у екзистенціалістів. Больнов розуміє, що «вільний вибір самого себе» не відкриває реальних шляхів для досягнення людиною справжньої свободи. Але у своєму тлумаченні свободи він, по суті справи, відмовляється від того раціонального зерна, яке можна вичленувати у визначенні свободи, що надається класичним екзистенціалізмом. У останнього — вільний вибір як початковий момент включав незадоволеність особистості умовами свого існування, її прагнення досягти справжнього буття. У Больнова ж мова йде про *добровільне підпорядкування* людини обставинам, про *примирення* її із своїм становищем та положенням, а головне — про виявлення нею подяки «за будь-яку подачку, яку вона отримує» (Marcuse, 1993: 124).

Отже, *три фундаментальні чесноти* — *довіра, надія, подяка*, — закладені в природі людини, складають, згідно Больнова, ядро тієї системи чеснот, яка повинна служити орієнтиром в її поведінці. Вони виражають *три форми відношення людини до життя*, різні стани її «*буття в часі*»: сьогодення, майбутнє і минуле. Слідуючи цим чеснотам, людина

повинна довірливо жити в сьогоденні, з надією дивитися у майбутнє і дякувати за минуле життя, відкриваючи його у сьогоденні. Проте стати остаточним фундаментальним керівництвом у житті людини, на нашу думку, ці чесноти не можуть із-за значної абстрактності їхнього змісту, абстрагованості від обставин життя. Не випадково, що, оцінюючи свою працю «Сутність і зміна чеснот», Больнов вимушений був визнати, що йому так і не вдалося створити систему чеснот. Проте він пояснює це тим, що у сучасному світі перехрещуються чесноти, викликані різними духовними силами і використовувані людиною по-різному. При цьому Больнов не з'ясує, які з них є визначальними відповідно до духу епохи і як позначається на поведінці людей переплетення різних чеснот.

Та ж доля спіткала спробу Больнова побудувати систему філософської етики, яка включає *вчення про обов'язок, добро і чесноти*. Проте, по суті, виявилася розробленою лише перша частина, яка присвячена простим нормам, хоча сам Больнов стверджує, що у нього ніколи не було наміру звести усю етику до вказаних норм (Bollnow, 1966: 111).

До *простих норм моральності* Больнов відносить – *доброту, просте відчуття обов'язку, чесність, надійність у всіх життєвих обставинах, благоговіння, глибоку пошану, упокорювання і скромність, увагу до життя іншої людини, готовність допомогти їй, якщо вона потрапила в біду, терпимість до її слабкостей і недосконалості, до її своєрідності*. Не дивлячись на заяви Больнова, що прості норми моральності – це основа, на якій вирости вимоги, норми філософської, теоретичної етики, він у своєму конкретному аналізі протиставляє їх теоретичній етиці, явно зменшуючи значення останньої для обґрунтування норм соціально-етичного розвитку людей.

Визнаючи важливість аналізу моральних цінностей, категорій добра і зла, морального ідеалу, складових предмету теоретичної етики, Больнов, проте, вважає помилкою педагогів, філософів, усіх, хто займаються проблемами виховання та освіти, те, що вони дуже великі надії поклали на філософську, теоретичну етику. Тим часом, остання підкреслює мінливість усіх етичних уявлень людей і тим самим не може слугувати міцним орієнтиром у їхній поведінці та суспільній діяльності. Що стосується простих норм моральності, то, відповідаючи незмінній людській природі, вони складають «провідну основу, яка у всіх перетвореннях і змінах високої етики не змінюється і стійко тримається у період значних потрясінь» (Bollnow, 1947: 28). Чесноти, пов'язані з ними, – це *чесноти серця*, і в кожній з них відкривається окремий вияв людської особистості. Доброту, наприклад, можна зрозуміти як межу доброї людини, котра уміє обмежувати свої прагнення «в ім'я ближніх». Вона може бути також виражена сукупністю таких незалежних від обставин якостей, як *тер-*

нимість, лагідність, добродієність. Доброта – це основа життя людини, оскільки залежить від її мудрості. У праці «Міра та безмірність» Больнов під впливом філософської антропології висуває «*просту людяність*» як моральну цінність, яку він ототожнює з «простою моральністю» і протиставляє історично скороминущим ідеям «класичного гуманізму». На його думку, людяність вкорінена у незмінній людській природі, не схильна до історичних змін і виявляється у м'якості, лагідності, співчутті тощо.

Кожна чеснота в системі «простої моральності» або «простої людяності» є, згідно Больнова, щось завершене, тому її не можна аналізувати, розділяти на складові частини. Кожна з них безпосередньо пов'язана з природою людини, зосереджена в ній «особливим і незрівняним способом», і у людини є багато можливостей сформуванню своєї «соціально-етичну зовнішність» за допомогою цих чеснот. Ми не знаходимо у Больнова класифікації етичних чеснот, оскільки, на його думку, вона майже неможлива через історичну мінливість реальної дійсності. Але це зовсім не зменшує важливості самого завдання, вирішуваного Больновом, – виявлення своєрідності чеснот, їхнього значення у поведінці людей. Хоча Больнов заперечує можливість звести чесноти у систему, в його філософсько-етичних побудовах все ж таки можна виявити певну ієрархію духовних цінностей – *чеснот-добродійностей*. Він виділяє *чесноти повсякденного, практичного, господарського життя* – старанність, пунктуальність, економність, любов до порядку, працьовитість; *чесноти, які відносяться до людських взаємин*, – вдячність, пошана, співчуття; *чесноти вищої сфери духовного життя* – чуйність, здібність до суджень і т.ін., а також групу чеснот, *близьких за змістом до християнських*, – віру, смиренність, любов до ближнього тощо.

Важливе місце серед чеснот займає *здатність судження*, оскільки вона, на думку Больнова, завжди дозволяє людині «виходити зі своєї власної свободи» і сприяє становленню її духовної самостійності. Людина тільки через виховання «здатності судження», стверджує Больнов, може засвоювати моральні цінності, стає моральнісною істотою та етичною особистістю. Виховання «здатності морального судження» оцінюється ним як єдиний можливий засіб «відвернути долю людини від прирви» (Bollnow, 1966: 72).

Нарікаючи на те, що аналізовані ним чесноти виявилися забутими, що теоретична етика відсунула їх на задній план, Больнов вбачає своє завдання в їхньому відродженні з тим, щоб людина набула критеріїв своїх вчинків. Відродити ці чесноти можна шляхом етичного виховання, яке здатне збудити самобутність особистості і її відчуття власної гідності. Больнов вважає, що моральні цінності не тільки існують у вигляді

ідеалів та цілей, але і здійснюються практично у вигляді зразків культури поведінки, і він висловлює надію, що нові «позитивні» ціннісні орієнтири призведуть до нових форм поведінки.

Звичайно, це не означає, що виховання етичної свідомості має обмежитися лише сферою «простої моральності», ігнорувати той факт, що норми моралі історично мінливі і мають конкретний зміст та виявлення. Є зрозумілим бажання Больнова подолати ситуаційний підхід до моралі, характерний для класичного екзистенціалізму (Див.: Bollnow, 1965), що, на наш погляд, також виявилось причиною такої пильної уваги Больнова до простих норм моральності. Він вбачає прямий зв'язок між ситуаційним підходом та аморалізмом, атмосферою вседозволеності, або, як він відзначає, *безмірності, невизначеності етичного змісту особистості*, як і світу в цілому. Витоки такого підходу він вбачає у невмінні фахівців в галузі моралі визначити критерій, міру етичної поведінки особистості, як і усіх її виявів. Намагаючись подолати ірраціоналізм класичного екзистенціалізму, Больнов вводить нові категорії, які носять ціннісний характер, — *«міра»* і *«безмірність»*. Розум покликаний, вважає він, встановити «міру» поведінки, відповідну загальноприйнятим зразкам, а «безмірність» — означає вихід за межі загальноприйнятих стандартів, або норм поведінки, суспільної діяльності.

Проте раціоналістичний підхід до моралі, що відстоюється Больновом, не піднімає питання про об'єктивні засновки моралі, про об'єктивний критерій, необхідний для оцінки людських вчинків. Не є позбавленим підстави його твердження, що «відсутність розуму» заважає знайти загальнолюдське у відносинах між людьми, з відмовою від розуму він справедливо пов'язує багато катастроф, що мали місце в сучасності. Одне з головних завдань усієї системи виховання та освіти Больнов тому й вбачає у вихованні «необхідності творчої роботи розуму і критичної сили судження» (Bollnow, 1962: 6).

Але *розум*, який у Больнова є головним критерієм, або виміром-мірою поведінки людини, є швидше «мірою» у сенсі доцільного розрахунку, розсудливості і покликаний стримувати потреби людини, диктувати їй розумне самообмеження, не дозволяти їй здійснювати ризиковані вчинки, щоб зберегти існуюче становище в суспільстві, не порушувати його рівновагу. Більш того, розум робить людину стійкою перед лицем критики існуючого ладу, яку Больнов кваліфікує як пропаганду, як безмірність, яка, мовляв, завжди має на увазі позбавити людину самотійності думок, виховання у людини уміння не виходити за межі своєї суб'єктивності, в якій він вбачає вияв її справжньої відповідальності.

Фундуючою екзистенційною категорією його філософії освіти/антропологічної педагогіки є категорія *«зустріч»*. У О.Ф.Больнова *зустріч*

як *особливий якісний стан* — це процес екзистенційного досягнення між-особистісного спілкування. Зустріч як специфічний прояв кризи людини по відношенню до іншої людини, виходячи з можливості невдачі у стосунках, одночасно волає до сили і безперервності освітньої дії. Орієнтуючи системи етичного виховання і освіти на загальнолюдські цінності, Больнов тлумачить їх також й у дусі філантропії. У такій своїй якості вони можуть служити лише вихованню людини, відданої культурі, моралі, суспільству, уявленням про гуманність, справедливість, гідність.

Представниками цієї течії, для якої основний принцип виховання і освіти — діалог, виступають також А. Петцелт, К. Шаллер (характеризують освіту як симетричну комунікацію між учителем та учнями), К. Мелленхауер (звернувшись до теорії комунікації Ю. Габермаса та К.О. Апеля, він визначив *освіту як форму комунікативної дії*).

О.Ф. Больнов солідарний з однією з головних установок класичного екзистенціалізму про те, що виховання має на меті формування індивідуалістично орієнтованої людини, наділеної здатністю протистояти масі, натовпу, вмінню піднятися над ними, подолати ті ірраціональні сили, які сутнісно вміщені у діяльності будь-якого колективу. «Судження ірраціональних сил перетворюють людину на несамостійного члена некерованої маси, яка може бути використана для будь-яких цілей» (Bollnow, 1962: 109). В зв'язку з цим він закликає молодь відокремитися від натовпу, виробити в собі самостійність, твердість, щоб не піддатися колективістським тенденціям, чужим, на думку екзистенціалістів, достовірності буття. Досягти цього можна, спираючись на розум. У боротьбі з ірраціональними силами, на думку Больнова, закладена найважливіша умова подолання *духовної кризи епохи*. Причому сутність боротьби раціоналізму та ірраціоналізму він вбачає головним чином в умінні індивіда за допомогою розуму протистояти ірраціональним силам життя. Цьому завданню, власне, підпорядкована головна його ідея про необхідність виховання здібності до самостійного роздуму. У захисті Больновом розуму, активної боротьби проти різних форм ірраціоналізму й знаходиться раціональна ідея необхідності дати відсіч силам реакції, відродженню будь-якого фашизму.

Вважаємо, що поміж усього іншого, необхідно особливо цінувати за-судження Больновом будь-якої форми фашистського режиму, його щире прагнення створити у світі (і перш за все, у своїй країні та Європі) людські умови існування, названі ним *«новим притулком»*. Щоправда, цей «притулок» він бачить в існуючому суспільному порядку, котрий також потребує еволюційних трансформацій (Див. Sintschenko, 2017), хоча разом з іншими прогресивними представниками західної інтелігенції він виступає за необхідність демократизації цього ладу, розширення і закри-

плення реальних свобод і прав особистості. Разом з тим Больнов не до кінця вірить у силу народу, відмовляючи йому у наявності здібності до «самостійного роздуму» (Bollnow, 1982: 135).

Чи не в цьому є причина того, що шлях до демократизації суспільного устрою він шукає фактично лише у запропонованій ним концепції виховання та моделі філософії освіти? Не дивлячись на наявність в них раціональних моментів, вони самі по собі недостатні для радикального вирішення невідкладних суспільних завдань глобальної сучасності. Проте вони вносять вагомий внесок до захисту загальнолюдських цінностей, що має настільки важливе значення в умовах боротьби за виживання людства, пошуку способів вирішення інших глобальних проблем сучасного світу.

Докладний аналіз О.Ф.Больновом простих норм моральності, виявлення їхньої ролі у відносинах між людьми у всіх сферах життя має, безумовно, важливе значення для виховання людей у душі порядності, людяності. Це завдання набуло особливого звучання в наші дні у відносинах як між людьми, так і між народами, враховуючи необхідність загальними зусиллями вирішити глобальні проблеми сучасності, котрі постали перед усім людством.

Посилання

- Зінченко В.В. (2016). Інтернаціоналізація системи освіти і реформи менеджменту вищої освіти: німецька модель. *Освітологічний дискурс*, 3 (15), 74-96.
- Зінченко В.В. (2015). Моделі філософії освіти в інтернаціональних формах менеджменту освіти. Специфіка континентальної європейської освітньо-наукової системи. *Філософія освіти. Philosophy of Education*, 2 (17), 153-181.
- Bloch, E. (1993). *Das Prinzip Hoffnung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bloch, E. (1987). *Subjekt-Objekt. Erläuterung zu Hegel*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Bollnow, O.F. (1947). *Einfache Sittlichkeit*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Bollnow, O. F. (1965). *Französischer Existenzialismus*. Stuttgart: W. Kohlhammer.
- Bollnow, O.F. (1966). *Krise und neuer Anfang. Beiträge zur Pädagogische Anthropologie*. Heidelberg: Quelle & Meyer.
- Bollnow, O.F. (1962). *Maß und Vermessenheit des Menschen*. Göttingen: Vandehoeck & Ruprecht.
- Bollnow, O.F. (1979). *Neue Geborgenheit. Das Problem einer Überwindung des Existenzialismus*. Stuttgart, Köln: Kohlhammer.
- Bollnow, O.F. (1982). *Studien zur Hermeneutik (Zwei Bände)*. Band 1: *Zur Philosophie der Geisteswissenschaften*. München: K. Alber.
- Göbler, H.P., Lessing, H.U. (1983). *Otto Friedrich Bollnow im Gespräch*. Freiburg/München: Schweizer Verlag.
- Marcuse, H. (1993). *Kritik der reinen Toleranz*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.

- Motschmann, K. (2001). *Herrschaft der Minderheit. Die verratene Basis*. München: Wirtschaftsverlan Langen/Müller/Herbig.
- Morita, T. (1983). Zur Bollnow – Reception in Japan. *Padagogische Rundschau*, 6 (37), 623-627.
- Sintschenko, V. (2017). *Globale Transformationen der Gegenwart, Band 1/Глобальные трансформации современности, т.1. Systemischen globale Transformation/ Системные глобальные трансформации*. Saarbrücken: Palmarium Academic Publishing.

References

- Zinchenko, V.V. (2016). Internationalization of the education system and reform of higher education management: the German model. *Osvitohichnyy dyskurs*, 3 (15), 74-96.
- Zinchenko, V.V. (2015). Models of Educational Philosophy in International Forms of Education management. Specificity of the Continental European Educational and Scientific System. *Filosofiya osvity. Philosophy of Education*, 2 (17), 153-181.
- Bloch, E. (1993). *Das Prinzip Hoffnung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bloch, E. (1987). *Subjekt-Objekt. Erläuterung zu Hegel*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Bollnow, O.F. (1947). *Einfache Sittlichkeit*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Bollnow, O. F. (1965). *Französischer Existenzialismus*. Stuttgart: W. Kohlhammer.
- Bollnow, O.F. (1966). *Krise und neuer Anfang. Beiträge zur Pädagogische Anthropologie*. Heidelberg: Quelle & Meyer.
- Bollnow, O.F. (1962). *Maß und Vermessenheit des Menschen*. Göttingen: Vandehoech & Ruprecht.
- Bollnow, O.F. (1979). *Neue Geborgenheit. Das Problem einer Überwindung des Existenzialismus*. Stuttgart, Köln: Kohlhammer.
- Bollnow, O.F. (1982). *Studien zur Hermeneutik (Zwei Bände). Band 1: Zur Philosophie der Geisteswissenschaften*. München: K. Alber.
- Göbler, H.P., Lessing, H.U. (1983). *Otto Friedrich Bollnow im Gespräch*. Freiburg/ München: Schweizer Verlag.
- Marcuse, H. (1993). *Kritik der reinen Toleranz*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Motschmann, K. (2001). *Herrschaft der Minderheit. Die verratene Basis*. München: Wirtschaftsverlan Langen/Müller/Herbig.
- Morita, T. (1983). Zur Bollnow – Reception in Japan. *Padagogische Rundschau*, 6 (37), 623-627.
- Sintschenko, V. (2017). *Globale Transformationen der Gegenwart, Band 1/Глобальные трансформации современности, т.1. Systemischen globale Transformation/ Системные глобальные трансформации*. Saarbrücken: Palmarium Academic Publishing.

Віктор Зинченко. Екзистенціально-діалогічна модель філософії освіти: освітньо-виховна та соціально-духовна комунікація в контексті суспільного розвитку

Екзистенціально-діалогічна філософія освіти, представлена, перше за все, О. Болновим (сучасний «оптимістичний»,

«позитивный экзистенциализм»), видит смысл и предпосылки педагогических отношений в межличностных связях, во взаимосвязи Я и Ты. В своих исходных философских позициях она опирается на «философию жизни» и главным образом — на экзистенциализм как в классическом, так и в «оптимистическом» варианте. Странники этого направления стремятся отбросить технократические концепции, которые подменяют процесс воспитания манипулированием. Исходя из тезиса о неповторимости, уникальности личности, которая раскрывается в предельных ситуациях, сторонники этого подхода не признают доминирующей роли социальной среды в формировании человека. Среда, по их мнению, может лишь нанести колоссальный ущерб его нравственному самовозрастанию, поскольку социальные институты нацелены на унификацию личности и ее поведения. Нравственное же воспитание, наоборот, призвано раскрыть индивидуальные качества и способности личности, что будет способствовать сохранению нравственной сущности личности в процессах приобретения знаний, развития интеллекта и в системе образования. В формировании уникальной личности последователи иррационализма видят препятствие тоталитарным проявлениям и опасностям. По их мнению, формирование неповторимой, уникальной личности есть не что иное, как процесс саморазвития и самовоспитания, который предполагает преодоление в поведении человека «массовых» тенденций, ибо настоящие воспитание и образование не могут иметь своим объектом исключительно массы. Задачи образования и воспитания они видят в том, чтобы отвести уникальную личность от массового, «коллективистского общества» как источника «ненастоящего бытия». Но замыкание процесса образования/воспитания на отдельном субъекте, изоляция его от социальных связей и отношений резко ограничивают реальные возможности формирования активной личности, хотя приверженцы такого подхода провозглашают это одной из главных целей воспитания. Кроме того, самоизоляция личности усиливает ее отчужденность в мире, делает ее все более беззащитной перед лицом антигуманных тенденций глобального общества.

Ключевые слова: философия образования, добродетели, общественное развитие, демократия, глобализация, ценности, справедливость, воспитание, педагогика, экзистенция.

Viktor Zinchenko. Existential-dialogical model of philosophy of education: educational-upbringing and social-spiritual communication in the context of social development

An existential-dialogical philosophy of education, mainly represented by O. Bollnow (modern «optimistic», «positive existentialism»), underlines the meaning and background of the pedagogical relationship in interpersonal relationships, the relationship between I and You. In its initial philosophical positions, it is based on the «philosophy of life» and mainly on existentialism both in the «classical» and «optimistic» versions. Supporters of this direction tend to discard the technocratic

concepts which substitute for the process of education with the manipulation of person. Based on the thesis of uniqueness, the uniqueness of the individual, which is revealed in extreme situations, the supporters of this approach do not recognize the dominant role of the social environment in the formation of man. The environment, in their view, can only cause enormous damage to its moral self-development, since social institutions are aimed at the unification of personality and its behavior. Moral education, on the contrary, is intended to reveal the individual qualities and abilities of the individual, which will help to preserve the moral essence of the individual in the processes of knowledge acquisition, development of intelligence and in the education system. In the formation of a unique personality, the followers of irrationalism see an obstacle to totalitarian manifestations and dangers. In their opinion, the formation of a uniqueness, unique personality is nothing more than a process of self-development and self-education, which involves overcoming in human behavior «mass» trends, because the real education and education could not have their object exclusively in mass area. They see the tasks of education and upbringing as taking a unique personality away from the mass, «collectivist society» as a source of «false existence». But the closure of the process of education/upbringing on a separate subject, its isolation from social ties and relations dramatically limits the real possibility of forming an active personality, although the adherents of this approach proclaim this one of the main goals of education. In addition, the self-isolation of the individual increases its alienation in the world, making it increasingly vulnerable to the anti-human tendencies of global society.

***Keywords:** philosophy of education, virtues, development of society, democracy, globalization, values, justice, upbringing, pedagogy, existence.*

Зінченко Віктор Вікторович, доктор філософських наук, професор, завідувач відділу інтернаціоналізації вищої освіти, завідувач відділу інтернаціоналізації вищої освіти Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України.

zinchenko@kiev.com.ua

Zinchenko Viktor Viktorovich, Doctor of philosophical sciences, professor, Head of the Department of internationalization of higher education, Head of Department of Internationalization of Higher Education of the Institute of Higher Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine.

zinchenko@kiev.com.ua